

COLÒNIES INDUSTRIALS: IDEOLOGIA I EXPERIÈNCIA

A la memòria d'en Jaume Estruch

Ignasi Terrades i Saborit

L'entesa entre l'experiència i la ideologia acostuma a ésser o premeditat o ingenu. I no es tracta de criticar la ideologia perquè "no reflecteix la riquesa i varietat de l'experiència" ni de fer-ho a l'aferrament a l'experiència perquè no tolera "el distanciament de la raó i el compromís de la voluntat en una tasca d'alliberament o millora social". Senzillament, les ideologies han tolerat malament ésser una peça més de l'experiència i aquesta s'ha deixat portar més per la dissolució i l'escisió que per la construcció d'una realitat homogènia.

Si considerem la història econòmica i social de la indústria i dels seus homes ens trobem amb això: d'una banda, la interpretació ideològica és l'únic punt de referència per la majoria de les explicacions, però força autònom en relació a les experiències; d'altra banda, la reacció que hom formula desde l'experiència cau massa fàcilment en un agnosticisme social, en un escepticisme individualista. Llavors tenim, o una història social ideologista (la ideologia explicant la realitat com si no fos només una part de la mateixa), o bé un conjunt de reaccions més o menys morals que solen ser més remarcables per la seva esterilitat que per la seva lucidesa.

Actualment vivim una època de desengany ideològic considerable. Després d'un període d'interpretacions ideologistes entrem en un altre de reacció desagregadora, indefensa i emparada per l'"experiència". Vol-dria tractar un desafiament d'ambdues posicions mitjançant el cas històric de les colònies industrials.

En general, les colònies industrials han servit poc a la "història del moviment obrer" i a la història econòmica convencional. S'ha considerat un fenomen marginal, incòmode per la ideologia socialista i poc representatiu de la modernització per la liberal (1). El règim de colònia industrial

no ha interessat en la mesura en què ha representat un mitjà de desorganització obrera, paternalisme patronal i marginació dels grans nuclis urbans i industrials. Ha interessat de forma excepcional, quan s'ha presentat en nom del "socialisme utòpic".

Per tot això tractaré de ponderar ideologia i experiència tant pel que fa a les colònies d'inspiració socialista com a les de signe contrari.

Les colònies industrials utòpiques, inspirades en el socialisme de Robert Owen, més reeixides en la pràctica foren les de New Lanark a Escòcia i Nova Harmonia als Estats Units. Tant l'una com l'altra, malgrat les seves pretensions utòpiques socialistes revelen una fesomia material netament capitalista. La piràmide de població de New Lanark és la característica de la majoria de les colònies industrials obertament capitalistes. S'hi fa palesa l'artificialitat del poblament. Hi predominen els joves molt per sobre dels adults i vells. Matrimonis joves (escassos) i famílies nombroses junt amb nens adoptius i joves dels internats de la mateixa colònia constituïen la població activa, més femenina que masculina, de New Lanark, alhora que la població resident. Es tractava d'una composició de la població força allunyada del model natural defensat pel propi Robert Owen, fundador de la colònia. Aquest volia una població caracteritzada pel seu creixement vegetatiu i equilibrada en grups d'edat i sexe, sense migracions massives i especialitzades o selectives.

New Lanark s'havia imaginat amb moltes famílies nuclears, fetes de matrimonis relativament joves i amb una fertilitat no excessiva. Això es veié substituït per cases o habitatges només de col·laterals, de famílies nombroses, de solters i solteres no emparentats i, en menys proporció, de famílies molt joves.

D'altra banda, també mancà en

aquestes colònies "utòpiques" el que Owen i altres presentaren com la "necessària harmonia entre la indústria i l'agricultura". És a dir, la combinació del treball a la fàbrica amb un altre treball de dedicació i intensitat equivalent en l'agricultura. Això formava part del programa "antialienació" de l'utopisme industrial. Es tractava de fer alternar un treball repetitiu d'atenció concentrada i en lloc clos, el de la fàbrica, amb un altre d'esforços més variats i realitzat a l'aire lliure. Així es creia que s'aconseguiria un medi humà més digne i sa. Però, en realitat, la fàbrica absorbí tot l'esforç i dedicació laboral dels treballadors. Fins i tot, en colònies "agrícoles i manufactureres", s'ha pogut observar que eren diferents els treballadors que feien gairebé del tot de pagesos o d'obrers. Així, les colònies utòpiques, a la pràctica, no anaren més enllà de l'establiment d'horts per estones d'oci als treballadors de la fàbrica, tal com ha passat en les colònies catalanes no utòpiques. I, quan hi havia una explotació agrària considerable al costat de la fàbrica, es donava més el fenomen d'una mà d'obra segmentada (els homes a pagès i les dones i fills a la fàbrica), que no pas complementària per cadascú. O també la situació no es feia diferent de la de segregació entre agricultura i indústria, com la que els germans Rosal establiren en dues inversions diferenciades a Graugès (agricultura) i a la colònia Rosal (indústria).

Per tant, la complementarietat entre agricultura i indústria restà molt per sota de les expectatives traçades dins dels programes d'"antialienació" i per sota encara de les modestes realitzacions d'algunes colònies del paternalisme capitalista.

Després, pel que fa a la propietat de les fàbriques, la participació obrera fou molt més simbòlica que real. Les colònies falansterianes fran-

ceses com New Lanark eren, en principi, societats d'accionistes que, sobretot en el cas industrial, no treballaven a la fàbrica. I la propietat requeria màximament en una dotzena d'accionistes. Per tant, es tractava de capitals considerables concentrats en poques mans i que no eren les que treballaven a la fàbrica. La dimensió socialista era percebuda per aquests més aviat com una qüestió de vernís ideològic i que feia atractiva, si es vol amb un nou tipus de risc, la inversió. Els dividendes es pagarien puntualment i els socis foren protocolitzats com a patrons fundadors més que no pas com a accionistes anònims. Tenien els drets dels darrers i la imatge dels primers. D'altra banda, cal dir que fou en colònies capitalistes on alguns obrers posseïren accions de l'empresa tal com ho reflecteixen les seves comptabilitats(2).

El vernís ideològic sí que fou important, tot i acompanyat d'algunes mesures pràctiques. Així a New Lanark no hi deixaren posar taverna i els oficis i sermons religiosos foren substituïts per mítings polítics i actes culturals. Si bé els continguts eren diversos, la forma d'implantació i funcionament dels esquemes ideològics i de les activitats culturals —paper de la iniciativa per part de l'empresa, formació de grups de control social dins la colònia— resultà semblant a la de les colònies paternalistes capitalistes(3).

Matisant, doncs, les dades de l'experiència amb la versió ideològica es pot dir que només cal adonar-se de dos fets significatius: primer, els obrers de colònies "utòpiques" no impulsaren ni participaren en moviments i organitzacions reivindicatives; segon, aquests moviments no comptaren en termes reals amb aquestes poblacions. Més que experiències socialistes, les colònies utòpiques foren poblacions sotmeses als ritmes fabrils habituals del capitalisme i vernissades amb idees del socialisme utòpic sense que aquestes organitzessin la població en un moviment socialista. Així podem entendre millor la reacció de Marx contra el socialisme utòpic ja que la informació crítica sobre el que realment passava en les colònies utòpiques era bastant coneguda a Anglaterra. Així doncs, un paternalisme assistí a les colònies utòpiques igual que a les capitalistes més o menys conservadores o liberals.

Revisant ara aquestes darreres podem també matisar la seva versió ideològica estereotipada. Cal tenir en

compte que si les colònies utòpiques ens han arribat al nostre coneixement més per via dels seus defensors ideològics, i per tant l'experiència n'és més aviat desmitificadora, en les colònies capitalistes ha estat la ideologia qui les ha atacades (no necessàriament d'inspiració socialista), qui les ha presentades en la història social. Per tant, en aquest cas es tracta de reconstruir amb ponderació el que la ideologia socialista o liberal ha marginat i caricaturitzat o la conservadora ha defensat amb simplicitat.

La primera consideració és que en les colònies industrials, obertament capitalistes, la seva localització, normalment aïllada de nuclis urbans, queda molt deficientment explicada per l'aprofitament dels recursos hidràulics. Tot i que el carbó era escàs, car i estranger, quan a l'Alt Llobregat s'instal·len les primeres colònies, aquestes continuen obtenint més energia amb carbó que amb aigua. I els possibles estalvis motivats per l'aprofitament hidràulic no queden de cap manera compensats pels costos de transport. L'exempció fiscal tampoc és un argument suficient per aquella època. El que tradicionalment han tingut en compte els historiadors de la localització industrial és el factor de més pes específic en la indústria tèxtil: la mà d'obra. Els motius de localització industrial en els segles XVIII i XIX semblen dependre poderosament de les circumstàncies d'oferta de mà d'obra. I

en el cas de les colònies industrials em sembla que aquestes circumstàncies es delimitarien entorn de la política i de l'ordre social laboral. Així, si a Catalunya les colònies s'implanten més tard d'haver-se iniciat la industrialització en les ciutats, la causa, al passar del vapor a les turbines (de més carbó o una part d'aigua) és perquè hi ha un factor que deu compensar. Però aquest no és evident en l'anàlisi econòmica dels costos. S'ha de buscar, potser, un motiu extraeconòmic. Aquest em va semblar de caràcter polític. Perquè tampoc es tracta d'una mà d'obra molt més barata —la de la muntanya o mitja muntanya en relació al pla— ja que els costos d'edificar i mantenir tota una població, fer d'ajuntament, escola i proporcionar serveis no han arribat a compensar històricament uns sous que durant temps foren més baixos que a les ciutats. Així, en comptes de les explicacions basades en la hipòtesi hidràulica o de mà d'obra barata, cal considerar l'interès en obtenir una mà d'obra políticament estable, sense amenaçar l'ordre social i laboral de la fàbrica i colònia. Aquest objectiu ha estat assolit per algunes colònies al llarg de la seva història amb èxit indiscutible(4).

En aquesta línia d'argumentació cal revisar els propòsits de la venda, la botiga i els serveis proporcionats per l'empresa a la colònia. S'ha dit que els preus de les botigues i els lloguers de les vivendes disminuïen notablement les retribu-

Vista general de la Colònia Valls

cions dels treballadors. Que el consum depenent dels mateixos amos perllongava l'explotació del procés de treball. Si això fos així, per què, doncs, els pagesos i vilatans de la rodalia anaven a comprar a les botigues de les colònies? (a Anglaterra, botiguers de viles veïnes a les colònies arribaren a calar foc al cotó, enrabiats pels preus de les botigues de colònia). Per què en algunes colònies s'hi desenvoluparen veritables mercats per tota la rodalia? ¿Per què alguns masovers preferien pagar els lloguers de les cases de colònia que els arrendaments de les cases de masoveria, tot i seguint conreant les terres?. La comptabilitat empresarial sembla dir que l'objectiu de les vivendes, botigues i serveis no era tant el d'abaratir els costos laborals com el d'assegurar una mà d'obra estable.

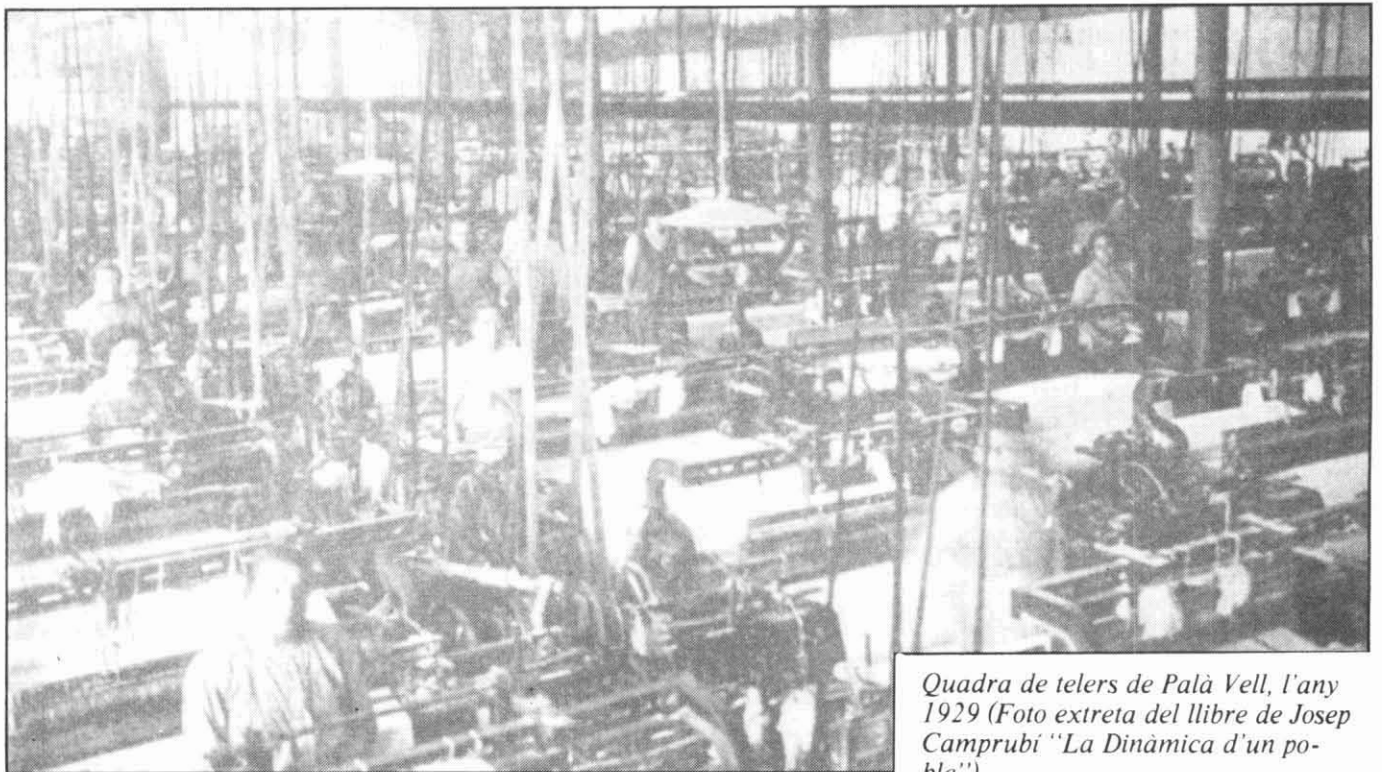
S'ha d'afegir que una empresa provident i responsable en la continuïtat de la seva providència s'assegura més dependència que una altra de gasiva amb les seves provisions. Així, sembla que s'han d'interpretar les inversions empresarials de colònia —botiga, escola, serveis, vivenda— no com la contrapartida d'uns sous baixos, sinó com la inversió provident de cara a l'obtenció d'una població segura del seu treball i de la seva vida, depenent d'aquesta seguretat, i lleial vers aquesta providència. El patronatge o paternalisme industrial cercava un tractament més

polític que econòmic de la qüestió obrera, tractament que es feu privadament amb tot el que comporta la iniciativa privada en política. Per això també els resultats han estat històricament diferents.

Una altra qüestió que cal ponderar és la del patronatge industrial, el qual, si bé s'ha concretat històricament en les colònies, en l'actualitat les sobrepassa creant un espai propi dins la política econòmica. Aquesta forma política no depèn del fracàs d'una centralització política efectiva⁽⁵⁾ sinó d'una qüestió pròpia de la relació indústria-estat en el sentit següent. Es tracta que les relacions d'ordre social que difon l'estat tenen un nivell generalitzat, impersonal i inespecífic, conseqüència de la pròpia envergadura de l'estat i no serveixen adequadament les necessitats polítiques locals que planteja la indústria. Llavors, tant si l'estat desenvolupa la seva eficiència centralitzada com no, la indústria requereix una politització específica pel seu entorn immediat que l'estat no pot proporcionar. Així sorgeix, tant per empreses tradicionals com capdavanteres, el patronatge industrial. Aquest consisteix actualment en una versió modernitzada de les colònies industrials: empreses d'avantguarda japoneses, americanes, alemanyes, holandeses, etc, proporcionen facilitats financeres, assegurances extraordinàries, serveis d'esport, cultura i oci, colònies d'estiueig, assis-

tència mèdica, etc.⁽⁶⁾ Entre els extrems japonesos d'endogàmia empresarial i distincions (com a països socialistes) de prestigi comunitari, o "vassallatges" i "cerimònies" d'adhesió a l'empresa (com els himmaris d'empresa) i els europeos menys exagerats, hi ha tota una gamma de nous patronatges industrials. L'empresa genera un tipus d'estabilitat i dependència polítiques que també són garantia de la seva pròpia continuïtat. Això configura unes expectatives laborals que contrasten amb les dels negocis més inestables, davant dels quals el treballador només compta amb la protecció decreixent, atzarosa i desigual de l'estat en cas d'atur o de dificultats que van més enllà de les competències sindicals.

Les colònies d'abans i el patronatge industrial d'ara ens va recordant contínuament un fet: l'empresa econòmica és sempre també política. L'ordre laboral precisa d'un ordre polític. I si aquest darrer resulta massa allunyat o abstracte (l'Estat) se'n recrea un altre de més proper a la localització industrial. Les relacions de treball en el capitalisme industrial no es poden mantenir sense una política més o menys personal, dependent, paternalista, coactiva, marginadora, conflictiva, cooperadora, integradora, servil, individualista o corporativista. Aquesta política tracta de mantenir les condicions sense les quals el procés capitalista del treball no es podria donar. I encara que la

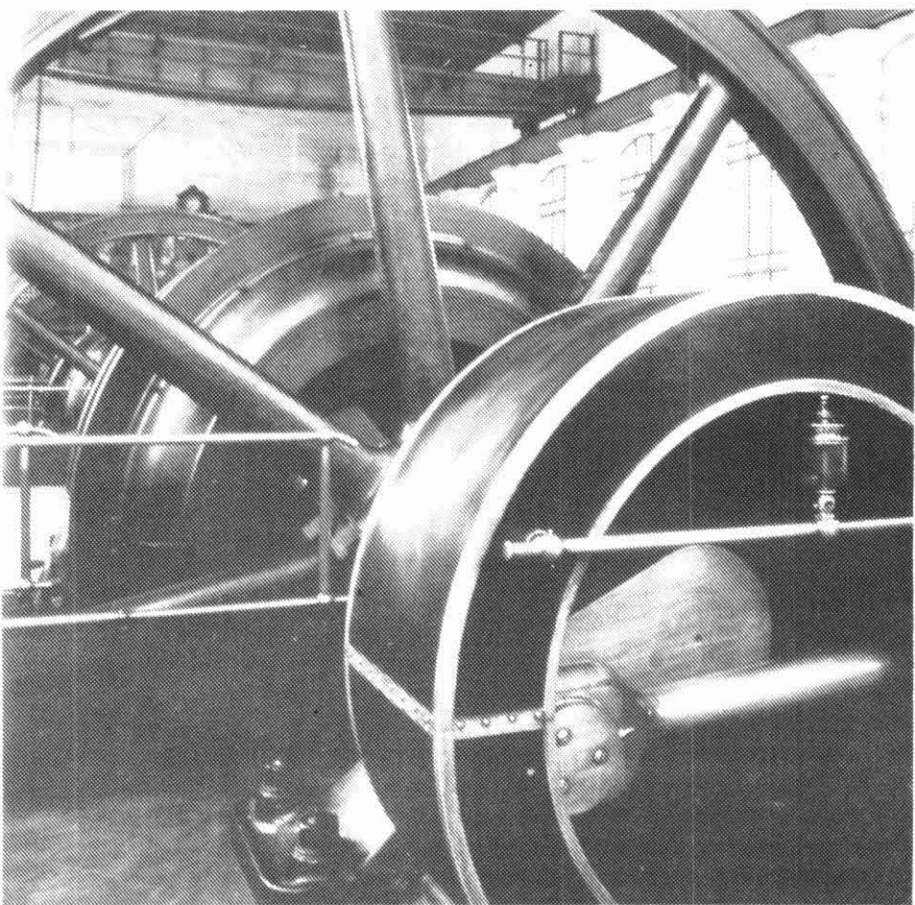

Quadra de telers de Palà Vell, l'any 1929 (Foto extreta del llibre de Josep Camprubi "La Dinàmica d'un poble")

ideologia lliberal negui, i la marxista sovint subvalor, la dimensió política de relacions aparentment només econòmiques, els fenòmens tipus colònia en les recorden. I els empresaris, o ho deixen mig inconscientment en mans de l'Estat, o ho assumeixen com els primers creadors de colònies industrials, sabent que no estan únicament edificant fàbriques i portant negocis, sinó que també estan generant poblacions humanes amb totes les seves complexitats socials, polítiques i ideològiques que la societat comporta tant si es vol respectar com dominar. Dilema que constitueix la tensió ineludible de qualsevol acció social, sigui empresarial o no.

En les colònies obertament capitalistes també s'hi ha de comptar elements utòpics com en les d'inspiració socialista. Encara que, òbviament, es tracta d'un utopisme ben diferent. Si la imatge de falansteris i harmonies és de solidaritat i cooperació obrera entre iguals, en les colònies de signe oposat la imatge resulta jerarquitzada, harmonitzada i naturalitzada com si es tractés d'una família. Prat de la Riba(7) arriba a comparar les colònies industrials amb les viles romanes on, suposadament, el patrici, la seva família i els esclaus integraven una unitat domèstica, econòmica i religiosa amb tota naturalitat. L'utopisme de les colònies capitalistes vol donar com a naturals les relacions de poder i desigualtat econòmica, legitimant-les amb un revers de paternalisme protector, religió salvadora i, encara, algunes promeses efectives de mobilitat social.

Però si en les colònies capitalistes, les úniques colònies existents a Catalunya, es dona aquest component ideològic, la seva força real és dubtosa, tant pel que es refereix a la internalització d'aquesta ideologia internacionalització conservadora com al seu rebuig d'inspiració socialista. Els treballadors de colònia que han viscut èpoques considerablement dures o tradicionalistes en la vida de colònia, especialment els anys 1940 i 50, no reflecteixen el monolitisme ideològic que hom espera de la crítica liberal i socialista al sistema de colònia. I aquí tornem al tema de l'experiència. En un principi, la reacció del treballador habitual de colònia és la de rebutjar l'explicació paternalista, o bé la seva crítica, com a constitutiva de la seva pròpia ideologia davant de la colònia. Llavors retreu la seva experiència de desengany o escepticisme enfront les pro-

Turbines d'una màquina de vapor (Foto: Jordi Isern)

postes paternalistes, liberals o socialistes. Ara bé, la seva experiència es presenta quasi només com una forma negativa de la ideologia. I, a l'inrevés, quan assimila o defensa d'alguna manera una ideologia, normalment reformista, d'inspiració liberal o socialista, ho fa en un to força allunyat de la seva experiència quotidiana en la fàbrica i en la colònia. És a dir, que l'experiència li serveix per rebutjar qualsevol ideologia i les ideologies no s'adrecen a l'experiència que abans ha posat en evidència.

Em sembla que cal descobrir i matisar una perspectiva mitjana d'ambdós extrems, molt viscuda i poc manifestada: la d'una experiència que no pot reduir-se a les proposicions d'afirmació o negació ideològiques. I d'unes idees, que encara que poden discutir les ideologies corrents, el seu enfrontament és considerat com un "tabú" degut a implicacions que hom estima immorals o subversives.

La generalitat dels treballadors de colònia no pot explicar la seva vida d'acord amb una relació teoria-pràctica, ideologia-experiència, sinó d'acord amb una mentalitat, individual i social alhora, de constància, paciència, oportunitat, fracàs, reunió i pèrdua. I aquests conceptes, més situacionistes però més recurrents, han substituït als d'una relació teo-

ria-pràctica de tipus paternalista, individualista o socialista. A això no hi han dedicat la vida. Els termes de l'ús de la seva vida han estat més situacionals però també més voluntaristes, més familiaristes però també més estables. Cal tenir en compte que l'única solidesa crítica davant l'arribisme i el cinisme polítics descansa sobre algun tipus d'estabilitat que un hom ha estat capaç de construir. Altrament, és difícil discernir la crítica de la competència.

Les idees dels treballadors, més que davant de sistemes, es formen a través de les imperfeccions de l'organització laboral, de les febleses de les empreses econòmiques davant els ritmes quotidians, de les limitacions de previsions i provisions. Tot això enforteix i desenvolupa encara més una sèrie de tòpics atribuïts a una "naturalesa humana immutable". Aparentment es tracta d'una ideologia conservadora. D'un conservadorisme que, per això, tracta de discernir destrucció de millora. Si es parla de conservar davant la destrucció, vol dir que s'ha aconseguit quelcom. Aquest quelcom es descriu com un tipus de solidaritat familiar, de vida social, de nivell econòmic i de fer front a diverses adversitats. Això ha proporcionat una imatge alternativa a l'individualisme liberal i

socialista en la pràctica. Un punt de contacte entre l'utopisme de les colònies socialistes i el de les d'inspiració capitalista.

La resistència a l'individualisme és alhora fàcil i difícil en un assentament on treball i vivenda estan sotmesos als imperatius d'una organització capitalista del treball. Fàcil per la incrustració en que es troben les relacions de parentiu, treball, veïnat i amistat. Difícil perquè aquestes es troben constantment assetjades per la mobilitat social, les diferències d'oportunitat, el cansament, el tracte en jerarquia, l'arraconament dels menys influents, en definitiva la individualització tensa i profunda de les relacions sota el capitalisme industrial.

És evident que les colònies industrials presenten una varietat important. Així, mentre que algunes han persistit com a colònies força tradicionals, tot i canviant la manifestació exterior de paternalisme i servilisme per una més interior de resistència a l'individualisme, altres s'han disgregat de manera semblant al que passa en medis urbans.

L'experiència històrica sembla dir que els amos han jugat una part molt important en la tendència que ha pres una colònia. Si el paternalisme i el liberalisme s'han dut d'una forma més o menys moderada, i això s'hauria de corelacionar amb com s'ha portat el negoci, la colònia ha derivat cap a una o altra direcció.

En tot això hi ha un anvers i un revers. Del paternalisme que pot ser dèspota, purament autoritari, se'n treu el revers de responsabilitat i cura vers el que un hom té com a seu. Del liberalisme indiferent i individualista se'n treu també un revers de respecte que no admet el paternalisme. Aquest és més totalitari. Així, en les colònies, el paternalisme i el liberalisme amb els seus autoritarismes i individualismes, han aportat també actituds de providència i respecte vers les poblacions industrials.

Si tot això pot resultar poc convincent per una ideologia socialista, anem ara a considerar si n'és per la capitalista.

En les colònies també s'ha fet palès, com he dit abans, el caràcter polític —coactiu i inculcador— de les relacions laborals capitalistes. La colònia ha revelat les formes polítiques necessàries per l'ordre de la fàbrica. L'autoritat i el control social s'han exercit a través de relacions de parentiu, veïnat i grups més adherits a les jerarquies empresarials. Així, el que no és del tot visible en la fàbrica,

pot ser-ho més en la colònia. A més, la mateixa educació ha forçat aquest procés. Pares, fills, germans, es veuen en situacions d'obediència i emulació entre ells mateixos o persones anàlogues. De tot això sembla que, en els medis més urbanitzats, se n'ha ocupat l'Estat. Però a la colònia l'empresari ha privatitzat quefers estatals.

Aquesta política empresarial ha provocat dues actituds que poden desembocar en casos extrems: d'una banda, seguretat i resignació, d'altra, marginació i rebuig. L'estabilitat del sistema de colònia es deu, evidentment, al primer component. La religió ha estat considerablement emprada per produir-lo. En el passat la religió, tant en la seva dimensió social com en la personal va jugar un paper destacat en el control social. Així, d'una banda es pot parlar d'una pastoral de colònia, i d'altra de control social directe a través de les opinions i sancions dels sacerdots vers els seus feligresos. En algunes colònies el sacerdot havia fet com de "cap de personal" per la fàbrica i de vigilant del comportament en la colònia. Les seves actuacions en el camp de la moral repercutien inexorablement en la fàbrica. També, els criteris de reclutament de personal per la fàbrica passaven per les indicacions formulades pel rector. En conjunt, la socialització familiar i religiosa en la colònia s'havia empeltat d'un rigorisme i consideració vers el destí fabril.

En algunes colònies el desenvolupament personal i social de la religió s'aparellà, compensant-se sovint, amb un altre de cultural. Si la integració religiosa havia proposat un univers de resignació i seguretat, la cultural ho feu amb les qualitats creatives individuals cap a un alliberament, encara que molt relatiu, d'un ambient clos i carregat. David Vincent⁽⁸⁾ en els seus estudis d'autobiografies obreres situa la fam de coneixement per part dels autobiografiats com la força que ells consideraven essencial per les seves vides, i que segurament els impel·lí d'escriure de forma testimonial sobre les mateixes. Respecte a la cultura, com en el cas de la religió i la política, la posició i la iniciativa dels empresaris han significat molt de cara a produir-se la concreció de les inquietuds culturals. Bastants treballadors de colònia preguntats pel seu passat en general, rememoren molt més les seves activitats culturals que les seves posicions polítiques o ideològiques. I això, no per motius

de censura, sinó de plaer en recordar unes coses més que altres.

NOTES

- (1) En altres escrits he posat de relleu la importància quantitativa de les fàbriques de riu en el mateix procés d'industrialització a Anglaterra i a Catalunya. Per això i per fonamentar més el que segueix veieu: *Les Colònies Industrials*. Barcelona, 1979. "Industrial Colonies" *Critique of Anthropology*, Vol. 15, Nº 1. 1974. "De les Colònies Industrials a la crisi de l'Estat Providència" *L'Avenç*, 50, 126, 1980. "The Overpoliticization of Kinship Relations in Industrial Colonies", *Congrés Internacional d'Història Oral*, Barcelona, 1985.
- (2) Baines, E. *Mr. Owen's establishment, at New Lanark, a failure!!*, Leeds, 1838. Thimbleby, J. *Monadelphia; or the formation of a new system of Society without the intervention of a circulating medium*, London, 1832. Whitwell, S. *Description of an Architectural Model for a Community upon a principle of United interests as advocated by Robert Owen*, Londres, 1830. Hebert, W. "A visit to the Colony of Harmony, in Indiana, U.S.A. recently purchased by Mr. Owen for the establishment of a Society of Mutual Co-operation and Community of Property", Londres, 1825. Hi ha més documentació a les col·leccions de la Biblioteca Britànica: Tracts on Trade, Finance, etc. 1829-1895.
- (3) Dodd, W. *The factory system Illustrated*, Londres, 1842 i Baines, op. cit.
- (4) Vid nota 1.
- (5) Això em fa revisar una conclusió del meu llibre *Les Colònies Industrials*, Op. Cit.
- (6) G. Therborn "The prospects of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism" *New Left Review*, Nº 145, 1984. J.E. Vance "Housing the worker" *Economic Geography*, V. 42. Nº 4, 1966. B. McDowell "Those Successful Japanese" *National Geographic* V. 145 Nº 3. 1974.
- (7) Prat de la Riba, E. *Ley jurídica de la industria*, Barcelona, 1898.
- (8) D. Vincent *Bread, Knowledge and Freedom. A study of Nineteenth-century Working Class Autobiography*; Londres, 1981.